

Online ISSN:
2783-252X

Print ISSN:
3060-8171

An Investigation into the Multiplicity of Meaning and Hidden Layers of the Story “On the Reason of the Introduction of this Hadith of Mustafa (PBUH)...” Using Roland Barthes’ Narrative Codes

Siamak Sadighi¹, Alimohamad Poshtdar², Ayoob Moradi³

Abstract

This story is the first story from the fifth book of *Masnavi*. This story is mentioned to condemn greed. It emphasizes that a believer has characteristics that can be seen in his appearance and actions. This study tried to analyze this story of Rumi and use Roland Barthes’ narrative codes to discover the creative features and hidden layers in this story. For a detailed analysis of the profound stories of the *Masnavi*, it is definitely very important to use scientific and systematic methods in the field of reading and literary criticism, and one of these scholarly and academic methods is Roland Barthes’ narrative codes. Barthes divides texts into readerly and writerly. Writerly texts are important and first-class texts, unlike readerly texts, which are more entertaining and not thought-provoking. Examining the story about “On the Reason of the Introduction of this Hadith of Mustafa (PBUH)...” using a descriptive-analytical method and Barth’s codes shows that considering the frequency of all the five codes, this story is not only readerly but also writerly, and two symbolic (oppositions) and cultural codes in this story are very widely used. In addition, mystical and religious terms, and the use of new meanings and literary combinations have caused cultural codes to have a high frequency in this story.

Keywords: Rumi’s *Masnavi*, Roland Barthes, Text Reading, Barthes’ Five Codes, Binary Oppositions

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran. (Corresponding author)
E-mail: siamak.sadighi@gmail.com <https://orcid.org/0009000222455834>
2. Professor in Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran.
E-mail: a.m.poshtdar@gmail.com <https://orcid.org/0000000331802420>
3. Associate Professor in Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran.
E-mail: ayoob.moradi@pnu.ac.ir <https://orcid.org/0000000161666336>

How to cite this article:

Sadighi, S., Poshtdar, A., & Moradi, A. (2025). An investigation into the multiplicity of meaning and hidden layers of the story “On the Reason of the Introduction of this Hadith of Mustafa (PBUH)...” using Roland Barthes’ narrative codes. *New Literary Studies*, 57(4), 73-99.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.88444.1598>

Received: June 10, 2024 ÷ Revised: November 17, 2024
Accepted: February 19, 2025 ÷ Published Online: March 18, 2025

Extended Abstract

1. Introduction

It is necessary to use scientific methods of literary reading and criticism to accurately analyze the profound stories of the *Masnavi*. A scientific method in this regard is Roland Barthes' codes. Barthes distinguishes between lisible (readerly) and scriptible (writerly) texts. Scriptible text is considered more significant than readerly text, which is primarily entertaining rather than reflective.

According to Roland Barthes, hermeneutic, proairetic, semic, symbolic, and cultural codes help researchers to unfold new meanings and hidden layers of texts. In the story in question, every character possesses his own voice, and different meanings emerge from these voices. All these voices should be identified and redefined applying various theories, and this issue requires applying new theories and expanding the scope of meanings of art works. Using a systematic method, this study sought to focus on this significant story of the fifth book of the *Masnavi*. It tried to explore the frequency of each of the aforementioned five codes and to examine the specific characteristics of different meanings, and unfold the hidden meanings within the narrative.

This study tried to apply Barthes' five codes and see if the *Masnavi* is primarily a scriptible or readerly text. By analyzing this classic text of Persian literature using code theory, the following questions were posed: Is the narrative "On the Reason of the Introduction of this Hadith of Mustafa (PBUH)..." scriptible or readerly? Which code does play the most effective role in this narrative? What topics are emphasized by Rumi throughout this story? The aim of this study was to show whether, according to Barthes' narrative system, this narrative is scriptible or readerly, and if it is a scriptible text, what are the primary discourses presented in the text.

2. Method

This study used a descriptive-analytical method and relied on library resources. Accordingly, all verses of the story "On the Reason of the Introduction of this Hadith 'The Unbeliever Eats in Seven Intestines, and the Believer Eats in One'" were analyzed and evaluated. Then, all the verses were categorized according various discourses and different authentic sources that allude to the analysis of Barthes' codes

3. Results

The examination of the story “On the Reason of the Introduction of this Hadith...” by using a descriptive-analytical method and Barthes’ five codes showed that regarding the frequency of the codes, this story is not only readerly but also scriptible. Moreover, the frequency of symbolic (oppositions) and cultural codes are high. The study showed that though the stories of the *Masnavi* have been composed orally and didactically to communicate Rumi’s intended concepts, this story holds the highest features of scriptible texts. Furthermore, given that mysticism basically relies on contradictions and differences, some significant semantic and conceptual oppositions are evident in this story. Moreover, the use of mystical and religious terms as well as novel meanings and literary compounds has resulted in the high frequency of cultural code in this story.

4. Discussion and Conclusion

Using hermeneutic and proairetic codes in stories creates suspense and encourages the readership into reading stories. Most readerly texts elaborately use the two codes. In the story “On the Reason of the Introduction of this Hadith...”, which is shorter and more direct than other stories of the first and second books, Rumi extensively employs the proairetic and hermeneutic codes. The application of the two codes has created suspense, so that they encourage the audience to continue reading. The proairetic and hermeneutic codes are prerequisite for the sequence of the story, and the 13 proairetic actions and various complexities have made the story ambiguous, attractive and readable. Rumi’s attention to these two codes has made the story readerly, but sequencing the topics and chapters based on mystical beliefs and cultural codes made the researcher to resort into interpretation when dealing with the two codes. Moreover, through examining other codes that make the text scriptible, one may conclude that Rumi’s story is highly interpretable and scriptible. Regarding the symbolic code, binary oppositions are evident. Ethical and mystical texts frequently use this binary. In this story, Rumi makes maximum use of this code and creates an opposing discourse. Rumi uses these opposing discourses to convey his own message and even within this discourse he uses numerous binary oppositions. The semic code includes non-explicit and implicit connotations that are hidden in a sentence or phrase. One of the fundamental features of mystical poems is the use of non-explicit connotations. Accordingly, we can see a remarkable semic code in mystical masterpieces. This story has made use of a very vast range of allusions and implicit connotations, so that one can say that the main code of this story is semic. Cultural code is of great significance as well, since it manifests the cultural context

of a human society that is specific to that society and may have different meanings in other contexts. Unfamiliarity with this code impede achieving a correct analysis of the text and understanding the author's or poet's purpose. Therefore, we may consider cultural code as the most significant code. This code entails mystical and religious expression, proverbs, and so on. Rumi pays special special attention to this code.

بررسی تکثر معنا و لایه‌های پنهان در حکایت «در سبب ورود حدیث الکافر یا کل فی سبعه امعاء و المومن یا کل فی معا واحد» با رویکرد نظام رمزگان روایی رولان بارت

سیامک صدیقی^۱، علی محمد پشتدار^۲، ایوب مرادی^۳

چکیده

حکایت «در سبب ورود این حدیث مصطفی صلوات الله علیه که الکافر یا کل فی سبعه امعاء و المومن یا کل فی معا واحد» اولین حکایت از دفتر پنجم مثنوی شریف است. این حکایت در مذمت حرص و آز آورده شده و تأکید دارد که ایمان صرفاً در لفظ نیست و مؤمن واقعاً ویژگی‌هایی دارد که در ظاهر و اعمال او هم نمود پیدا می‌کند و... پژوهشگر در تحلیل این حکایت مثنوی، برای کشف ویژگی‌های خلاقانه و لایه‌های پنهان حکایت از رمزگان روایی رولان بارت بهره برده است. برای تحلیل دقیق حکایت‌های ژرف مثنوی، قطعاً به‌کارگیری روش‌های علمی و ساختارمند در حوزه خوانش و نقد ادبی بسیار حائز اهمیت بوده و یکی از این روش‌های عالمانه و دانشگاهی، بهره‌گیری از شیوه رمزگان رولان بارت است. در این شیوه، بارت متون را به خواندنی و نوشتنی تقسیم می‌کند. متن نوشتنی متنی است حائز اهمیت و درجه اول، برخلاف متن خواندنی که بیشتر سرگرم‌کننده است و نه تأمل‌برانگیز. پژوهشگر برای بررسی حکایت مذکور از این روش استفاده کرده تا دریابد که مثنوی با ویژگی‌های فوق‌الذکر طبق تعاریف بارت در کدام یک از دو متن می‌گنجد؟ بررسی حکایت در سبب ورود این حدیث... با شیوه توصیفی-تحلیلی و بر اساس رمزگان پنجگانه بارت نشان می‌دهد نظر به فراوانی همه رمزگان‌های پنجگانه، این حکایت نه تنها شنیدنی که نوشتنی هم هست و دو رمزگان نمادین (تقابل‌ها) و فرهنگی در این حکایت بسیار پرکاربرد هستند. نکته حائز اهمیت این پژوهش این است که با وجود اینکه حکایات مثنوی به‌صورت شفاهی و آموزشی برای انتقال مفاهیم مدنظر مولانا سروده شده، اما متن این حکایت برخوردار از بالاترین نمودارهای مرتبط با متن نوشتنی است. همچنین از آنجاکه عرفان به نوعی مقوله‌ای است که بر تضادها و تفاوت‌ها استوار است، شاهد تقابل‌های معنایی و مفهومی قابل ملاحظه‌ای در این حکایت هستیم. ضمن اینکه اصطلاحات عرفانی و دینی و به‌کارگیری معانی نو و ترکیبات ادبی موجب شده است رمزگان فرهنگی نیز در این حکایت از بسامد بالایی برخوردار باشد.

کلیدواژه‌ها: مثنوی مولانا، رولان بارت، خوانش متن، رمزگان پنجگانه بارت، تقابل دوگانه.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

E-mail: Siamak.sadighi@gmail.com

<https://orcid.org/0009000222455834>

۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

E-mail: A.m.poshtdar@gmail.com

<https://orcid.org/0000000331802420>

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

E-mail: ayooob.moradi@pnu.ac.ir

<https://orcid.org/0000000161666336>

ارجاع به این مقاله:

صدیقی، س.، پشتدار، ع. م.، و مرادی، ا. (۱۴۰۳). بررسی تکثر معنا و لایه‌های پنهان در حکایت «در سبب ورود حدیث الکافر یا کل فی سبعه امعاء و المومن یا کل فی معا واحد» با رویکرد نظام رمزگان روایی رولان بارت. جستارهای نوین ادبی،

۷۳-۹۹، (۴) ۵۷. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.88444.1598>

الف: مقدمه

داستان «حکایت در سبب ورود حدیث...» جزو طولانی‌ترین حکایت‌های دفتر پنجم و ششم مثنوی شریف است و مولانا در قالب این حکایت، مبانی مهمی از عرفان اسلامی و موضوعات اخلاقی را در قالب شعر و با بهره‌گیری از زبان داستانی بیان می‌کند. مولانا در این حکایت هم مانند دیگر داستان‌های مثنوی از ابزار داستان برای انتقال مهم‌ترین مفاهیم عرفانی و موضوعات اخلاقی بهره برده است. او این شیوه را برای همراهی بیشتر مخاطبان و آسان‌سازی نکات و دقایق عرفانی برای فهم بیشتر آن‌ها انتخاب کرده و در ضمن قصه‌گویی و به‌کارگیری رمز و نماد، آنچه مدنظر داشته، منتقل می‌کند. انتخاب رمزگان پنجگانه رولان بارت برای بررسی یکی از شاهکارهای کلاسیک ادب فارسی به سبب همین داستان‌پردازی و استخدام شگردها و عناصر داستانی مانند پیرنگ، روایت، معنا، ابهام و... اتخاذ شده است. بر اساس دیدگاه بارت، ما با پنج رمزگان هرمنوتیکی، کنشی، معنایی، نمادین و فرهنگی روبه‌رو هستیم که از طریق هرکدام از آن‌ها خواننده می‌تواند در صورت یافتن مصادیق لازم، به معانی جدید دست یابد. در حکایات مذکور هر شخصیت صدای خودش را دارد و معناها و معنی‌های مختلف از پس این صداها به گوش می‌رسد. این صداها را باید با نظریات مختلف شناسایی و بازتعریف کرد و همین امر ضرورت خوانش نظریات جدید را فراهم می‌آورد و موجب گسترده‌تر شدن دامنه معناها در آثار هنری می‌گردد. در این پژوهش تلاش بر این است تا بر اساس شیوه‌ای علمی و نظام‌مند، به این حکایت مهم دفتر پنجم پرداخته شود و ضمن بررسی فراوانی هرکدام از رمزگان پنجگانه به ویژگی‌های خاص معناها و به‌ویژه آشکارسازی معانی پنهان در اثنای روایت پردازیم. مثنوی از این لحاظ که متنی درسی است و به‌صورت شفاهی برای علاقه‌مندان مشق می‌شده و در قالب حکایت و داستان بیان شده، دربردارنده ویژگی‌های متن شنیدنی است که از نظر بارت اهمیت چندانی برای تفسیر و تحلیل ندارد، اما از سوی دیگر مثنوی شریف والاترین اندیشه‌های فلسفی و عرفانی از آغاز تا قرن هفتم هجری را شامل می‌شود، به‌صورت چندلایه و در قالب تمثیل بیان شده است و قابلیت تفسیر و تحلیل از منظرهای مختلف را داراست و لذا متنی نوشتنی به شمار می‌آید.

در این پژوهش تلاش شده است با به‌کارگیری رمزگان پنجگانه بارت مشخص شود که مثنوی بیشتر متنی نوشتنی است یا خواندنی؟ با تحلیل این متن کلاسیک و بومی ادبیات فارسی بر مبنای نظریه رمزگان، به پرسش‌های زیر پاسخ داده خواهد شد:

آیا حکایت در سبب ورود این حدیث مصطفی (ص) ... قصه‌ای شنیدنی است یا خواندنی؟ کارکرد کدام رمزگان در این حکایت بیشتر است و موضوعات مورد تأکید مولانا در خلال قصه چه مواردی را شامل می‌شود؟ در پایان هدف پژوهش این است که نشان دهد بر اساس نظام روایی بارت، این حکایت جزو متن نوشتنی است یا خواندنی و در صورتی که در دایره متن نوشتنی بگنجد، عمده گفتمان‌های مطرح شده در متن کدامند.

ب. پیشینه پژوهش

مولانا از ارکان اصلی شعر و ادب فارسی است. مثنوی گران‌سنگی که سروده، بارها و بارها از سوی محققان داخلی و خارجی موضوع بررسی و پژوهش و نگارش قرار گرفته و صدها و هزاران کتاب و مقاله درباره این شاعر و مثنوی معنوی نوشته شده است؛ اما در میان این حجم چشمگیر پژوهش‌ها دو خلأ جدی به چشم می‌آید که شایسته است پژوهشگران نسبت به آن ورود جدی‌تری داشته باشند؛ در وهله اول به لحاظ فراوانی، پژوهشی که در دو دفتر اول مثنوی صورت گرفته بسیار افزون‌تر از دفترهای دیگر است و همین موضوع باعث شده حکایت‌های پرمغز دیگر دفاتر مثنوی تا حدود مورد غفلت واقع شوند. از سوی دیگر به‌کارگیری روش‌های ساختارمند، جایگاه خود را در خوانش و تحلیل متون ادبی معاصر پیدا کرده، اما هنوز آن‌گونه که باید در ادب کلاسیک مورد اقبال قرار نگرفته است. اگرچه در سال‌های اخیر شاهد توجه به تحلیل متن بر اساس نظام رمزگان بارت بوده‌ایم اما میزان به‌کارگیری این شیوه برای متون کلاسیک و به‌طور خاص مثنوی معنوی انگشت‌شمار است که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. «تحلیل روایی داستان «نخجیران و شیر» مثنوی معنوی با رویکرد زبان‌شناسی رمزگان رولان بارت» (۱۳۹۸) عنوان

مقاله‌ای است از داود اسپرهم و همکارانش. ازجمله دستاوردهای پژوهش حاضر می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱. روایت نخجیران و شیر تنها یک متن صرفاً خواندنی نیست، بلکه با توجه به داده‌هایی که از کاربرد نظریه رمزگان بر آن به‌دست آمده، ظرفیت کاملاً مناسبی برای نوشتنی - خواندنی شدن دارد. ۲. از مهم‌ترین عواملی که این روایت را به متنی متکثر تبدیل می‌کند، ویژگی‌های خاص روایتگری راوی در این داستان و نیز ماهیت کاملاً تمثیلی روایت است.

۲. مرادی و چالاک نیز در مقاله‌ای تلاش کردند تا با «بررسی حکایت شاه و کنیزک بر اساس رمزگان روایی رولان

بارت» (۱۳۹۹) به واکاوی پیام‌های پنهان متن پردازند و در پایان نتیجه گرفتند که سه گفتمان «مرادی - مریدی»، «آنسری - اینسری» و «توکل - تبختر» اصلی‌ترین گفتمان‌های متن هستند که در تقابل‌های دوگانه ذیل رمزگان نمادین، به آن‌ها توجه شده است و سایر رمزگان‌های موجود در حکایت، آن‌ها را تقویت می‌کند. در این میان، گفتمان «مرادی - مریدی» بیش از سایر گفتمان‌ها توجه برانگیز بوده است، به شکلی که هر سه معمای رمزگان هرمنوتیکی معطوف به

این گفتمان است.

۳. «تحلیلی نشانه‌شناختی از مثنوی معنوی» (خوانش اشعار با بهره‌گیری از رمزگان‌ها) (۱۳۹۶) عنوان مقاله‌ای است به قلم ندا برومند که در این پژوهش، براساس الگوی رمزگان بارت داستان‌هایی از دفترهای اول و دوم مثنوی معنوی بررسی شده است. نتایج برگرفته از این پژوهش نشان می‌دهد رمزگان‌های دالی و فرهنگی به‌مراتب بیشتر از سایر رمزگان‌ها به کار رفته‌اند.

۴. مقاله برگرفته از پایان‌نامه با عنوان «بررسی و تفسیر رمزگان‌های متنی در داستان طوطی و بازگان» به قلم زهره نجفی که در مجله علمی پژوهشی فنون ادبی (تابستان ۱۳۹۹) منتشر شده است و پژوهشگر، داستان طوطی و بازگان مثنوی را بر اساس رمزگان روایی تحلیل کرده است. یافته‌های این پژوهش نیز تأکید دارد حکایت مذکور نوشتی است و رمزگان‌های پنجگانه و به‌ویژه رمزگان نمادین در این حکایت حائز اهمیت ویژه هستند.

در تمامی مقالات اشاره شده، تأکید پژوهشگران بر نوشتنی بودن حکایت‌های مثنوی شریف بوده است. آن‌ها تلاش کرده‌اند بر اساس رمزگان پنجگانه بارت لایه‌های عمیق معنایی را آشکار سازند و نشان دهند که حکایت‌های مثنوی تا چه میزان معنای پنهان دارد؛ اما در این پژوهش، نویسنده با بهره‌گیری از رمزگان پنجگانه که رولان بارت در کتاب «اس‌زد» (نقد و بررسی داستان سارازین اثر بالزاک) به کار برده، تلاش کرده است تا ضمن آشکارسازی معانی پنهان در حکایت مذکور، بر جنبه داستانی مثنوی نیز تأکید کرده و با برجسته‌سازی سه رمزگان کشتی، هرمنوتیک و فرهنگی، به اهمیت و جایگاه داستان‌پردازی در مثنوی هم اشاره کند.

ج. مبانی نظری

رولان بارت اندیشمند و منتقد معاصر فرانسوی است. او در تحلیل‌های روشنفکری و سیاسی تحت تأثیر اندیشمندان چپ مانند سارتر و کامو، در نشانه‌شناسی تحت تأثیر سوسور، در تئاتر متأثر از برشت و در نقد و خوانش تحت تأثیر باشلار است. با این حال او بیشتر یک شخصیت خودساخته تلقی می‌شود. بارت در نظریه و نقد قرن بیستم و به‌ویژه نیمه دوم این قرن جایگاه خاصی دارد، به‌گونه‌ای که پاره‌ای از محققان معتقدند او جایگاه سارتر را در روشنفکری به خود اختصاص داده است. بارت از جمله نویسندگان و متفکرانی است که در دهه‌های ۱۹۶۰، ۱۹۷۰ مطالعه درباره روایت را متحول کردند. در واقع او از کسانی است که پایه‌گذار روایت‌شناسی به‌منزله رشته‌ای متمایز شدند. یکی از شیوه‌های روشمندی که برای خوانش و تحلیل متن در سالیان اخیر بسیار مورد توجه بوده، بهره‌گیری از رمزگان پنجگانه در بررسی متن است. خوانش متن بر پایه رمزگان پنجگانه از شیوه‌های روشمندی است که این پژوهشگر برای نقد

متون ادبی برمی‌گزینند و در کتاب «اس/زد» به تحلیل داستان سارازین اثر بالزاک می‌پردازد. بارت در این کتاب تا حد امکان نقد را به خوانش نزدیک کرده است تا آنجا که گویی به یک این‌همانی رسیده‌اند (نامور مطلق، ۱۴۷، ۱۳۹۰). شیوه بارت به کارگیری رمزگان برای ایجاد تمایز میان دو نوع نثر یا نوشته است؛ نثری که ویژگی اصلی آن سرگرم‌کنندگی است و نثری که باید بارها مورد خوانش گیرد تا لایه‌های پنهان آن آشکار شود. بارت در پژوهش خود درباره سارازین بالزاک تمایزی بین متون خواندنی و نوشتنی قائل می‌شود. این تمایز برجستگی مشخص‌تری در مقایسه با تقابل اثر و متن می‌یابد. متن خواندنی معطوف به بازنمایی بوده و از نظر بارت نزدیکی بسیاری با رمان واقع‌گرای قرن نوزدهم دارد. متن خواندنی خواننده را به سوی یک معنا رهنمون می‌شود، معنایی که این توهّم را خلق می‌کند که توسط یک آوای واحد ایجاد شده است. بارت رمزگان پنجگانه را به عنوان راهکاری مناسب و شیوه‌مند برای تشخیص متن نوشتاری و خواندنی مطرح می‌کند. این شیوه به دلیل راهگشا بودنش در خوانش متون و دریافت معانی ثانویه متن، به سرعت مورد توجه قرار می‌گیرد و نظریه پردازان دیگر هم به آن اقبال نشان می‌دهند. چندلر در تشریح این رمزگان می‌نویسد: «هر متن نه به یک رمز بلکه به تعدادی از آن‌ها نیاز دارد. رولان بارت در کتابش اس/زد پنج رمز را که در متون ادبی به کار می‌روند فهرست کرده است؛ هرمنوتیکی (نقاط بازگشت در روایت)، کنش‌مند (اجراهای اصلی روایت)، فرهنگی (دانش اجتماعی پیشین)، معنایی (رمزگان وابسته به رسانه) و نمادین (مضمون‌ها)» (چندلر، ۱۳۹۴، ص. ۲۵۲). این رمزگان‌ها از دید روش‌شناختی دقیق و اکید نیستند، بلکه شیوه خاص خواننده در کشف راه‌های بینامتنی معنا هستند که در نظم زنجیره‌ای و ظاهری متن رخنه می‌کنند.

بر اساس این روش، دو رمزگان کنشی (فصل‌بندی و بخش‌های موضوعی حکایت) و هرمنوتیک (گره‌افکنی) بیشتر ناظر بر متن شنیدنی هستند، یعنی آثاری که جنبه سرگرم‌کنندگی بالاتری دارند. سه رمزگان نمادین (تقابل سازی)، معنایی (دلالت‌های غیرصریح و نشانه‌ها) و فرهنگی (آوای جمعی و باورهای گروهی) هم دلالت بر متن نوشتنی، یعنی متنی که قابل نقد و تفسیر و خوانش چندباره است.

بارت این رمزگان را برای کشف لایه‌های کنشی، هرمنوتیک، نمادین، معنایی و فرهنگی استفاده می‌کند و با روشی هدفمند، و با بهره‌گیری از این رمزگان نشانه‌ها را به واحدهای معنایی تبدیل کرده و به درک ارتباط میان دال و مدلول ناائل می‌شود. درنهایت بارت با تحلیل یافته‌های رمزگان به دال مرکزی داستان و آشکارسازی معانی پنهان دست می‌یابد.

در مقالات مذکور، پژوهشگران تلاش کرده‌اند با تأکید بر سه رمزگان نمادین، معنایی و فرهنگی نشان دهند که

مثنوی اثری نوشتنی است و معانی چندلایه دارد. در پژوهش اخیر تلاش شده است ضمن بررسی این چندمعنایی در حکایت فوق، بر اهمیت دو رمزگان کنشی و هرمنوتیکی هم تأکید شود، زیرا نباید فراموش کرد که مثنوی علاوه بر معناهای گسترده و عمیق، اثری شنیدنی نیز بوده و شاگردان مولانا و علاقه‌مندان به این مفاهیم ساعت‌ها به این اشعار گوش می‌دادند و پای درس مولانا حاضر می‌شدند. اهمیت سرگرم‌کننده بودن این متن به اندازه‌ای است که مولانا بارها در خلال بیان مفاهیم عمیق عرفانی، گوشزد می‌کند که به باید به قصه بازگردد و داستان را هم پیش ببرد.

د. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی-توصیفی بوده و با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه‌ای صورت گرفته است. بر اساس این روش، بیت به بیت حکایت «در سبب ورود حدیث الکافر یا کل فی سبعه امعاء و المومن یا کل فی معی واحد» مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته و سپس متناسب با هر گفتمان و بر اساس منابع معتبری که به تحلیل رمزگان بارت اشاره داشته‌اند، دسته‌بندی شده است.

ه. بحث و بررسی

بارت بین اثر و متن تمایز قائل می‌شود. او در شرحی که از خوانش متون به دست می‌دهد، بین دو نوع متن فرق می‌گذارد: متن نوشتنی و متن خواندنی. مقصود او از متن نوشتنی متون ادبی پیش‌تاز یا آوانگارد و بدعت‌گذار و خودآگاهانه است و متن خواندنی را هم به متونی اطلاق می‌کند که خواندندشان ظاهراً چندان زحمتی برای خواننده ایجاد نمی‌کند (تامس، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۷). حکایت «در سبب ورود این حدیث مصطفی صلوات‌الله‌علیه که الکافر یا کل فی سبعه امعاء و المومن یا کل فی معا واحد» تحلیل و واکاوی می‌شود تا علاوه بر کشف معانی چندلایه، مشخص شود غالب رمزگان به‌کاررفته در این حکایت کدامند. فراوانی هرکدام از این رمزگان در ذیل عنوان آن و همچنین در نتیجه‌گیری ذکر می‌شود.

۱-۱. رمزگان کنشی

رمزگان کنشی به ظاهر داستان و پیشبرد آن نظر دارد؛ بارت درباره این رمزگان می‌نویسد: واژگان کنشی واحدهای خوانش به حساب می‌آیند. چنین عملی که دکوپاژ (برش‌سازی) نام دارد، عملی است اختیاری. این برش‌سازی زیر بار هیچ نوع مسئولیت روش‌شناختی نمی‌رود، زیرا تنها محدود به دال است، حال آنکه تحلیل منحصرأ مدلول را در برمی‌گیرد (بارت، ۱۳۹۹، ص. ۲۵). در واقع این رمزگان با زنجیره رویدادها سروکار دارد که در جریان خواندن یا

گردآوری اطلاعات که روایت به ما می‌دهد، ثبت می‌شود و نامی به خود می‌گیرد؛ مثلاً ما می‌گوییم صحنه مربوط به قتل، صحنه دستگیری و... (سجودی، ۱۳۸۷، ۱۵۶). به بیان دیگر ما در این رمزگان با فصل‌هایی روبه‌رو هستیم که داستان یا حکایت را پیش می‌برند. در این نوع از رمزگان برای هر واحد کنشی یا سکانسی می‌توان نام یا عنوانی عام در نظر گرفت، مثلاً ملاقات، عاشق شدن و... (صادقی، ۱۳۹۲، ۱۷۳). در حکایت در سبب ورود این حدیث... ما با دو شخصیت اصلی سروکار داریم؛ پیامبر اسلام (ص) و کافر شکم‌باره. شخصیت‌های فرعی هم در این حکایت (جماعت کافران، اهل بیت پیامبر و...) در کنار شخصیت‌های اصلی داستان را جلو می‌برند.

طرح کلی داستان مانند عموم حکایات مثنوی ساده است و عوام را هم همراه می‌کند. ۱۳ کنش اصلی روایت‌ها را پیش می‌برند که به لحاظ فراوانی قابل توجه است. این کنش‌ها عبارتند از:

صحنه میهمان شدن کافران بر پیامبر (ص) در مسجد

در این صحنه که ورودی داستان است، کافر بودن میهمانان از یکسو و خطاب قرار دادن پیامبر به عنوان میهماندار سکان افق (ساکنان عالم هستی) فضای پارادوکسی ایجاد می‌کند (و برداشت‌های متعدد و فرامتن از نگاه کافران به پیامبر می‌تواند ویژگی نوشتنی بودن متن را ایجاد کند؛ مثلاً اینکه این بخش نظر شاعر است، یا کافران به تمسخر درباره پیامبر این عنوان را مطرح کردند یا احترامی که کافران برای پیامبر حتی با وجود انکار پیامبری او قائل بودند).

بی‌نواسیم و رسیده ما ز دور هین بیفشان بر سر ما فضل و نور

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۴)

صحنه تقسیم میهمانان میان یارانی که خوی و خصلت پیامبر را گرفته‌اند

... که شما پر از من و خوی من‌اید (مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۴)

بروز نخستین کشمکش داستانی با بی‌نصیب ماندن یکی از کافران که بسیار تنومند و چاق بود و کسی حاضر نمی‌شد او را بپذیرد.

جسم ضحمی داشت کس او را نبرد ماند در مسجد چو اندر جام، دُرد

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

کشمکش دوم داستان با خشم گرفتن اهل بیت پیامبر (ص) از بسیار خواری این کافر شکل می‌گیرد

... قسم هجده آدمی تنها بخورد (مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

بستن در به روی میهمان و احتیاج به قضای حاجت او. ۶. کشمکش دیگر در داستان با بیدار شدن میهمان و آلوده

یافتن جامه. ۷. در حجره گشادن مصطفی (ص) بر میهمان و خود را پنهان کردن از چشم او. ۸. حکمت شستن بستر توسط پیامبر و رازآلود شدن داستان. ۹. رجوع میهمان به خانه پیامبر (ص) به دلیلی و دیدن کیفیت کار. ۱۰. نواختن پیامبر میهمان عرب را و تسکین او. ۱۱. مسلمان شدن آن کافر. ۱۲. دوباره میهمان کردن کافر مسلمان شده. ۱۳. تغییر در میهمان مسلمان شده

سیزده فصل که حکایت در اثنای آن پیش می‌رود، نمایانگر توجه مولانا به مخاطب برای همراهی او با حکایت مذکور است. مولانا از این رمزگان برای همراهی بیشتر مخاطبان به فراوانی بهره برده تا در اثنای ایجاد کشش در مخاطب، موضوعات مورد نظر خودش را به آن‌ها منتقل سازد.

اما نکته بسیار مهم دیگری که جا دارد در اینجا مورد توجه ویژه قرار گیرد این است که علی و معلولی نبودن بسیاری از فصل‌ها، باعث می‌شود این رمزگان خواندنی نیاز به تفسیر و تحلیل داشته باشد و به رمزگان نوشتنی تبدیل شود. در رمان جدید فصل‌بندی‌ها عمدتاً بر پایه علت و معلول شکل می‌گیرند و داستان این‌گونه پیش می‌رود اما در متون کهن، فصل‌ها و روند داستان بیشتر اقناعی است. بسیاری از وجوه داستان بر پایه روابط علی و معلولی پیش نمی‌رود. این ویژگی مختص ادبیات کهن ایران و به‌ویژه ادبیات تعلیمی بوده و برای مخاطب برهان یا دلیل برای طرح سؤال وجود نداشته است. بازخوانی این متن به مثابه متن نو، و به‌کارگیری روشی شیوه‌مند و مدرن موجب می‌شود در هر کدام از این فصل‌ها و علت آن برای مخاطب امروز سؤال پیش بیاید که نیاز به پاسخی فرامتن دارد و همین تحلیل موجب می‌شود این رمزگان کارکردی نوشتاری پیدا کند.

۱-۲. رمزگان هرمنوتیک

همان‌گونه که در مبانی نظری به‌صورت مختصر اشاره شد رمزگان هرمنوتیکی و کنشی در داستان‌ها باعث ایجاد کشش در مخاطب می‌شود. در رمزگان هرمنوتیکی ما بیشتر با ایجاد معما و گره‌افکنی روبه‌رو هستیم که مخاطب را برای خوانش بقیه داستان کنجکاو می‌کند. در واقع رمزگان هرمنوتیکی متوجه همه آن عناصری از متن، نظیر معماها و پرسش‌ها است که خواننده را به تأویل رخدادهای روایت شده و می‌دارند (آلن، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۱). بر اساس الگویی که بارت در رمزگان هرمنوتیک ارائه می‌دهد ما در این رمزگان با حداکثر ۱۰ مرحله به هنگام طرح و حل معما سروکار داریم؛ موضوعیت بخشی، موقعیت یابی، فرمول‌بندی معما، نوید پاسخگویی به معما، فریب، ابهام، انسداد، پاسخ

تعلیقی، پاسخ جزئی و افشای حقیقت (بارت، ۱۳۷۰، ص. ۲۱۵)

در حکایت «در سبب ورود این حدیث...» مولانا با ارائه هشت مرحله معماسازی، داستانی ماجراجور را پیش

روی خوانندگان خود قرار داده است. ایجاد تعلیق و کشش در حکایت مذکور با طرح معماهای مختلف فراهم شده و خواننده برای یافتن پاسخ معماها به خواندن حکایت ترغیب می‌شود. در حکایت مذکور این معماها قابل شناسایی است:

موضوعیت بخشی: ورود کافران در مسجد بر پیامبر (ص) در زمان شام

کافران مهمان پیغمبر شدند	وقت شام ایشان به مسجد آمدند
کامدیم ای شاه ما اینجا قنق	ای تو مهماندارِ سکانِ افق
بی‌نوایم و رسیده ما ز دور	هین بیفشان بر سر ما فضل و نور

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۴)

در واقع شروع داستان با گره‌افکنی ساده‌ای شروع و همین موضوع موجب گره‌افکنی‌های دیگر در ادامه داستان می‌شود. دعوت برای شام در ادامه تبدیل به خط اصلی روایت شده و به هدف مدنظر مولانا می‌رسد. اینکه چرا کافران به دیدار پیامبر آمده‌اند، با وجود دشمنی و کفر، او را ستایش کرده و از مؤمنان طلب شام کردند؛ تعلیق‌های ظریفی است که مخاطب را تا پایان حکایت و رسیدن به نتیجه‌گیری همراه می‌سازد.

تثبیت موقعیت: در میان کافران یک شخص فربه و عظیم‌الجثه حضور دارد که هیچ‌کس او را مهمان نمی‌کند و در نهایت پیامبر (ص) او را می‌پذیرد و به خانه می‌برد. این حضور در تداوم مهمان شدن کافران صورت گرفت و تثبیت معماسازی و موجب سؤال در ذهن مخاطب است که با حضور این شخص فربه در خانه پیامبر (ص) که هیچ‌کس رغبتی به او ندارد، چه اتفاق‌هایی رقم خواهد خورد؟

هر یکی باری یکی مهمان گزید	در میان یک زفت بود و بی‌ندید
جسم ضحمی داشت کس او را نبرد	ماند در مسجد چو اندر جام، دُرد
مصطفی بردش چو واماند از همه	هفت بز بد شیرده در رمه
که مقیم خانه بودندی بزان	بهر دوشیدن برای وقت خوان
نان و آش و شیر آن هر هفت بز	خورد آن بوقحط عوج ابن غز

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

صورت‌بندی معما: در این موضوع ما با چند معمای پیاپی روبه‌رو هستیم تا به بحث نوید پاسخگویی به معما برسیم. با زنجیر کردن درِ اتاق میهمان در خانه پیامبر (ص) داستان و معمای طرح شده در آن، حکایت در مسیر نقطه اوج

قرار می‌گیرد و معمای روایت تقویت می‌شود.

وقت خفتن رفت و در حجره نشست پس کنیزک از غضب در را بیست
از برون زنجیر ر را در فگند که ازو بد خشمگین و دردمند
(همان، ۵)

این معما بلافاصله و با نیاز به قضای حاجت توسط میهمان رمزگشایی می‌شود:

گبر را در نیم شب یا صبحدم چون تقاضا آمد و درد شکم
از فراش خویش سوی در شتافت دست بر در چون نهاد او، بسته یافت
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

در ادامه ما با مهم‌ترین معمای این حکایت روبه‌رو می‌شویم: حجره را گشادن توسط مصطفی (ص) بر میهمان و خود را پنهان کردن از او. بعد از این دو بیت:

خویش در ویرانه خالی چو دید او چنان محتاج اندر دم برید
گشت بیدار و بدید آن جامه خواب پر حدث، دیوانه شد از اضطراب
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

در این بخش سؤال مهمی پیش می‌آید و آن چرایی بازگشایی در از سوی شخص رسول بوده است:

مصطفی صبح آمد و در را گشاد صبح آن گمراه را او راه داد
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

وعده فریب به مخاطب: بیت بعدی را می‌توان فریب مخاطب در پاسخ به معما دانست. آنجا که مولانا مدعی است:

در گشاد و گشت پنهان مصطفی تا نگردد شرمسار آن مبتلا
تا برون آید، رود گستاخ او تا نبیند درگشا را پشت و رو
یا نهان شد در پس چیزی و یا از وی‌اش پوشید دامن خدا
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

این توضیحات البته می‌تواند پاسخ به معمای پیشین باشد اما در ادامه درمی‌یابیم که قصد اصلی حکایت اشاره به حکمت الهی دارد که موجب شده پیامبر در را باز کند زیرا دل او بر این امر گواهی می‌داد، و با پیشتر رفتن حکایت آن تعلیق آشکار می‌گردد.

ابهام سازی: خندیدن پیامبر به شخصی (اهل بیت) که جامه خواب پر حدث (نجاست) را نزد او می‌آورد. این خنده بر ابهام موضوع نزد مخاطب می‌افزاید و مخاطب را با چالش روبه‌رو می‌سازد.

جامه خواب پر حدث را یک فضول	قاصدا آورد در پیش رسول
که چنین کرده است مهمانت بین	خنده‌یی زد رحمه للعالمین

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

در ادامه درخواست پیامبر از اهل بیت مبنی بر اینکه آن جامه را بیاورید تا خودم بشویم، درحالی‌که این درخواست بارها از سوی اهل بیت رد می‌شود، اما در نهایت اصرار پیامبر بر همه رد درخواست‌ها فائق می‌گردد، بر میزان ابهام بیش‌ازپیش می‌افزاید:

که بیار آن مطهره اینجا به پیش	تا بشویم جمله را با دست خویش
هر کسی می‌جست کز بهر خدا	جان ما و جسم ما قربان تو را
ما بشویم این حدث را تو بهل	کار دست است این نمط نه کار دل
ما برای خدمت تو می‌زییم	چون تو خدمت می‌کنی پس ما چه ایم؟

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

پاسخ تعلیقی: پاسخ پیامبر به یاران و اهل بیت مصداق تعلیق است و معمای ایجاد شده در ذهن مخاطب را معلق نگه می‌دارد:

گفت آن دامن ولیک این ساعتی ست	که در این شستن به خویشم حکمتی ست
منتظر بودند، کین قول نبی ست	تا پدید آید که این اسرار چیست
او به جد می‌شست این احداث را	خاص ز امر حق، نه تقلید و ریا

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۷)

پاسخ جزئی: بازگشت آن کافر شکم‌پرست به خانه پیامبر برای یافتن تعویذی که در بیت رسول جا گذاشته بود و دیدن پیامبر در حال شستن حدث:

از پی هیکل شتاب اندر دوید	در وثاق مصطفی و آن را بدید
کان یدالله آن حداث را هم به خود	خوش همی شوید که دورش چشم بد
هیکلش از یاد رفت و شد پدید	اندرو شوری گریبان را درید

نعره‌ها زد، خلق جمع آمد بر او گبر گویان: ایها الناس احذروا

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۷)

پاسخ کامل: مسلمان شدن کافر و ترک آداب کفر و پذیرفتن آداب مسلمانی که همه به فعل است و نه قول؛ چنان چه کافر مسلمان شده حتی وعده غذایش بسیار اندک شد:

آب بر رو زد در آمد در سخن کای شهید حق شهادت عرضه کن

تا گواهی بدهم و بیرون شوم سیرم از هستی در آن هامون شوم...

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۹)

همان‌گونه که ملاحظه شد، به لحاظ فراوانی شاهد ۸ مرحله گره‌افکنی هستیم که داستان را پیش می‌برد و مخاطب را همراه می‌سازد؛ اما در همین گره‌افکنی‌ها هم که مختص متن خواندنی است، می‌توان موضوعاتی را پیدا کرد که تأویل‌پذیر باشد و حتی از این رمزگان مختصات متن نوشتنی را بیرون بیاورد؛ مانند اینکه پیامبر معتقد است این شستن حدث حتماً حکمتی دارد؛ و تفسیر حکمت و معانی آن و تفاوت آن برای پیامبر و عوام و... یا استفاده از واژه کافر و گبر برای یک گروه مشخص. مولانا جایی عنوان می‌کند که این مهمانان پیامبر کافرند و جایی دیگر آن‌ها را گبر می‌خواند. این تعبیر هم جای تفسیر دارد و هم از رمزگانی فرهنگی نشأت می‌گیرد که تفکر رایج میان ایرانیان مسلمان بوده که همه غیرمسلمانان را کافر می‌خواندند، و همین موارد متن را نوشتنی می‌سازد.

۱-۳. رمزگان نمادین

از رمزگان‌های نمادین و فرهنگی به‌ویژه در داستان‌ها و حکایت‌های صوفیانه می‌توان به‌عنوان مهم‌ترین رمزگان‌ها نام برد. رمزگان نمادین به زبان ساده به این معناست که یک متن چگونه در قالب تقابل‌های دوگانه سامان می‌یابد؛ بنابراین، در قالب این رمزگان، می‌باید به دنبال مجموعه‌هایی از جفت‌های متضاد دوقطبی بگردیم که به متن معنا می‌دهند؛ به‌بیان دیگر، رمزگان نمادین به الگوهای تضاد و تقابلی اشاره می‌کند که در یک متن می‌توان مشاهده کرد (آلن، ۱۳۹۷، ص. ۱۳۷). در واقع معنای یک پدیده، مفهوم و... با وجود متضاد آن، مشخص می‌شود و ابعاد جدیدی از آن بروز پیدا می‌کند (مقاله خوانش رمزگان دفتر دستور زبان عشق بر اساس نظریه رمزگان‌های رولان بارت، ۱۴۰۲). علت اهمیت این رمزگان در این است که از طریق آن می‌توان به کنه اندیشه نویسنده یا شاعر و باورهای او پی برد؛ بخشی از اهمیت رمزگان نمادین در به‌کارگیری واژه‌هایی است که شاعر استخدام کرده است: روان‌شناسان معتقدند از روی تنوع و بسامد یک واژه می‌توان گرایش‌های فکری، عاطفی، اجتماعی و سیاسی شاعر یا نویسنده را تشخیص داد

(غیاثی، ۱۳۶۸، ص. ۳۹). اندیشه صوفیانه بر وجود یک دنیای دوقطبی تأکید می‌ورزد و مولانا تقریباً در تمام مثنوی از منطق دوگانه‌سازی برای القای پیام بهره برده است و می‌توان گفت شالوده بسیاری از حکایت‌های او را این تقابل‌ها تشکیل می‌دهند. لذا باید گفت این رمزگان در مثنوی پیش از بررسی این حکایت، به لحاظ بسامدی جایگاه ویژه‌ای خواهد داشت. به عبارت دیگر، سراسر مثنوی تقابل دو دیدگاه است؛ مولانا در یک گفتمان کلی، جبر و اختیار، مریدی و مرادی، این جهانی و آن جهانی و... را محور مثنوی قرار داده و از دل این گفتمان، به تقابل‌های گوناگون می‌رسد. این تقابل‌های دوگانه به اندازه‌ای است که ما در بسیاری از موارد حتی در یک بیت این تقابل‌ها را می‌بینیم، تضادها یا دوقطبی‌سازی‌هایی که هرکدام در یک مصراع بیان می‌شوند. در حکایت «در سبب ورود این حدیث...» ما با جفت‌های متضاد بسیاری روبه‌رو هستیم که اگر بخواهیم آن‌ها را در قالب گفتمانی اساسی و محوری بیاوریم باید از مفاهیم کافر و مسلمان، مرادی و مریدی، این جهانی و آن جهانی، مسلمان حقیقی و ریایی و قوت جسم و جان بهره ببریم.

در ادامه این تقابل‌ها در قالب جدول ارائه شده است:

ردیف	گفتمان	دوگانه‌های متن
۱	کافر و مسلمان	مهمان شونده، مهمان‌پذیر/حلال و حرام/بی‌نوا و صاحب فضل/ویرانه و منظر/خواب و بیداری/خوردن و ریختن/تیر و کمان/خرابی و معماری/عداوت و یاری/جمع آمدن و احذروا/خاضع و ظالم/روز و شب/پلیدی و پاکی/این سو و آن سو
۲	مرادی و مریدی	پیامبر و رعیت//شاه و لشکر/جان و جسم/اکل زمین و جزو مهین/طفل و دایه/ابر و آفتاب/عقل و چشم/تن و جان/سرگین و مشک/انبی و صبی/اکشتی بی‌دست و پا و بحار/حجاب و بی‌واسطه/سالک و پیر/عیسی و عاذر/عسر و یسر/خرما و بُسر
۳	این سری و آن سری	الجنه و کشت/هستی این جهانی و هامون بیکران/پاک و پلید/اهل فرش و عرش/اعتلال و ارحنا/سفر رفتن و رجعت/آب و آتش/جوع البقر و میوه جنت/جنت و دوزخ/جبرئیل و کرکس/عدم و موجود/مروارید و سنگ ریزه/نور خلود و شمع//ساقی الست و شوره خاک/ادیو و مسلمان/مریض القلب و علاج/رهن الطعام و فطام/نقل و خبث/حرج و فرج/خفیه جام و کاس الکرام/دریا و جو/دلچ چرکین و خلعت/امر حق و

ردیف	گفتمان	دوگانه‌های متن
		تقلید/ مسلمان واقعی و غیر واقعی/ ملک و افریت/ درد و صافی/ جان و جیفه
۴	خیر و شر	فعل و قول/ گریستن و خندیدن/ کوتاه و دراز/ آگواه و اشتباه/ گواه قولی و گواه فعلی/ سنگ و موم/ آریا و اخلاص/ پاک و نجس/ آلوده و پاکی/ خشک و روش/ گوهر و تسلس/ پشه و پیلتن/ اژدها و مور/ ضمیر نورانی و فعل و قول بیرونی/ قبله جان و رو آوردن به هر جانب/ غذای جان و غذای جسم
۵	حدوث و قدم	روح و جسم/ صلات و صیام/ نماند و جان بماند/ نیکنام
۶	وحدت و کثرت	مه و ضیا

مولانا در این حکایت نیمه بلند، بیش از ۷۶ تقابل به کار برده است. در حکایت مدنظر شش گفتمان اصلی وجود دارد که از میان آن‌ها سه گفتمان بالاترین بسامد را دارند؛ گفتمان این سری و آن سری، کافر و مسلمان و مریدی و مرادی. حکایت مورد پژوهش درباره تفاوت مسلمان و کافر و مسلمان حقیقی و ریایی است و بر اساس فضای داستان، طبیعی است که این دو گفتمان در متن غالب باشند. اگرچه گفتمان مریدی و مرادی که از اصول اصلی عرفان است و مسلمان و کافر هم به طور گسترده در این حکایت به کار رفته است.

اکنون به بررسی و تحلیل این تقابل‌ها در سه سطح واژگانی، معنایی و ضمنی می‌پردازیم:

- ۱- تقابل واژگانی: در این دسته دوگانه‌هایی قرار دارند که به لحاظ واژگانی با هم در تضاد هستند. در این حکایت دوگانه‌های واژگانی عبارتند از حلال و حرام، خواب و بیداری، خرابی و معماری، عداوت و یاری، جمع آمدن و احتذروا، روز و شب، پلیدی و پاکی، این سو و آن سو، جسم و جان، پاک و پلید، آب و آتش، جنت و دوزخ، حرج و فرج، دریا و جو، عدم و موجود، گریستن و خندیدن، کوتاه و دراز، پاک و نجس، سنگ و موم، جان و جیفه، درد و صافی، خشک و روشن و...
- ۲- تقابل معنایی و ضمنی: این تقابل نشانگر آبخور فکری شاعر است و در تضادهای معنایی بروز و ظهور دارد: بی‌نوا و صاحب فضل، خوردن و رییدن، خاضع و ظالم، پیامبر و رعیت، شاه و لشکر، کل زمین و جزو مهین، طفل و دایه، ابر و آفتاب، عقل و چشم، سرگین و مشک، نبی و صبی، کشتی بی‌دست‌وپا و بحار، حجاب و بی‌واسطه، سالک و پیر، عیسی و عاذر، عسر و یسر، خرما و بُسر، الجنه و کشت، هستی این جهانی و هامون بیکران، اهل فرش و عرش، اعتلال و ارحنا، جبرئیل و کرکس، دلق چرکین و خلعت و...

نسبت این تقابل در مقایسه با تقابل واژگانی دستکم دو بر یک است.

۱-۴. رمزگان معنایی

رمزگان معنایی همان دلالت‌های ضمنی و غیرصریحی است که در یک جمله یا عبارت نهفته است. اشاراتی ضمنی که جای دلالت‌های صریح می‌نشینند و این نشانه‌ها هستند که توصیف می‌کنند نه عبارات صریح و روشن. در خصوص رمزگان معنایی نه نیازی است که آن‌ها را متصل به پرسوناژ نگاه داشت و نه لازم است که برای شکل دادن به یک حوزه موضوعی واحد میانشان نظم و ترتیب برقرار نمود. در عوض ناپایداری و پراکندگی‌شان را مجاز دانسته و از ایشان ذراتی غبارگونه چون درخششی از معنا خواهیم ساخت (بارت، ۱۳۹۹، ص. ۳۲) می‌توان گفت رمزگان معنابن همان بهره‌گیری از آرایه‌های و صنعت‌های ادبی است که ادبیت متن را افزایش می‌دهد؛ رمزگان معنایی شیوه‌ای است که مخاطبان معناها را بر اساس نظامی از نمادها و نشانه‌ها استنتاج می‌کنند. برای مثال در رمان سارازین جمله ساعت الیزه-بوربون تازه به صدا در آمده بود و فرارسیدن نیمه شب را اعلام کرده بود به طور ضمنی نشان‌دهنده ثروت بادآورده و ناسالم است. برگزاری یک مهمانی بزرگ و تصویر تابلوی تندیس در فرهنگ فرانسوی نشانه مفهوم ضمنی ثروت است (سجودی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۵)

در ادامه به مهم‌ترین معناهای ضمنی اشاره می‌شود:

قرین بودن کفر و جسم پرستی؛ این دلالت بر مبنای ورود کافران بر پیامبر به وقت شام و همچنین حکایت یکی از آن‌ها در خانه پیامبر و نحوه غذا خوردن او نمود دارد:

کافران مهمان پیغمبر شدند وقت شام ایشان به مسجد آمدند
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۴)

و... ابعاد بسیار دیگر به عنوان شاهد مثال

نان و آش و شیر آن هر هفت بز خورد آن بوقحط عوج ابن غز
معدۀ طبلی خوار همچون طبیل کرد قسم هجده آدمی تنها بخورد
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

مرید و مرادی و تأثیر مراد از دریای معرفت مرید

گفت ای یاران من قسمت کنید که شما پر از من و خوی منید

پربود اجسام هر لشکر ز شاه ز آن زنندی تیغ بر اعدای جاه

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۴)

هم‌زیستی با اهل معرفت موجب معرفت نمی‌شود

وقت خفتن رفت و در حجره نشست پس کنیزک از غضب در را بیست

از برون زنجیر در را در فگند که ازو بد خشمگین و دردمند

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۵)

ستار بودن خداوند و به‌تبع آن مردان حق

در گشاد و گشت پنهان مصطفی تا نگردد شرمسار آن مبتلا

یا نهان شد در پس چیزی و یا از وی‌اش پوشید دامان خدا

صبغه الله گاه پوشیده کند پرده بیچون بر آن ناظر تند

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

تبعیت بیچون و چرای مرید از مراد

هر کسی می‌جست کز بهر خدا جان ما و جسم ما قربان تو را

ما برای خدمت تو می‌زییم چون تو خدمت می‌کنی پس ما چه‌ایم؟

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

علم باطن و علم ظاهر و توفیق نفس الامر بر ظاهر

مصطفی می‌دید احوال شبش لیک مانع بود فرمان ربش

لیک حکمت بود و امر آسمان تا ببیند خویشان را او چنان

بس عداوت‌ها که آن یاری بود بس خرابی‌ها که معماری بود

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

اشک و رشد روحانی؛ گریستن توجه حضرت حق را به بنده خود جلب کرده، بستر رحم و فضل او را فراهم می‌سازد.

تا نگرید ابر کی خندد چمن تا نگرید طفل کی جوشد لبن

طفل یک روزه همی‌داند طریق که بگریم تا رسد دایه شفیق

گفت فلیکوا کثیرا گوش دار تا بریزد شیر فضل کردگار

(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۷)

گذشتن از شهوات نفسانی و لذات جسمانی برای تعالی

برگِ تن بی‌برگی جان است زود
این بباید کاستن آن را فزود
اقرض‌الله قرض ده زین برگ تن
تا بروید در عوض در دل چمن
تن زسرگین خویش چون خالی کند
پر ز مشک و در اجلالی کند
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۸)

تأکید بر سه اصل شریعت، طریقت و حقیقت

این نماز و روزه و حج و جهاد
هم گواهی دادن است از اعتقاد
این زکات و هدیه و ترک حسد
هم گواهی دادنست از سر خود
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۰)

اشاره به تجلی؛ و تجلی عبارت است از آشکار شدن ذات و صفات و افعال حق تعالی بر ضمیر سالک
تا که غفاری او ظاهر شود
مغفری کلّی‌ش را غافر شود
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۰)

مرتبۀ تبّتل و انقطاع از خلق و اتصال به حق

سال دیگر آمد او دامن کشان
هی کجا بودی؟ به دریای خوشان
من نجس زینجا شدم پاک آمدم
بستدم خلعت سوی خاک آمدم

مریدی- مرادی و اینکه ولی خدا سالکان را به ساحل حقیقت می‌برد

یا بگیرد بر سر او حمال‌وار
کشتی بی‌دست‌وپا را در بحار
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۰)

سیر من الخلق الی الحق

ابر را گوید ببر جای خوشش
هم تو خورشیدا به بالا برکشش
راه‌های مختلف می‌راندش
تا رساند سوی بحر بی‌حدش
خود غرض زین آب جان اولیاست
کو غسول تیرگی‌های شماسست
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۱)

مداقه در احوال درون برای پی بردن به امراض روحانی

چون ندارد سیر سرت در درون
بنگر اندر بول رنجور از برون

فعل و قول آن بول رنجوران بود که طبیب جسم را برهان بود
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۲)

۱-۵. رمزگان فرهنگی

رمزگان فرهنگی به عقیده بارت مهم‌ترین رمزگان پنجگانه است؛ چراکه رمزگان‌های دیگر در قالب آن فهم‌پذیر می‌شود و معناهای پنهان و نهفته در متن با فهم این رمزگان خودش را نمایان می‌سازد. رمزگان فرهنگی جلوه بارز خود را در یک آوای جمعی و بی‌نام که در تجربه سنتی آدمی ریشه دارد، می‌یابد (پین، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۰) گراهام آلن با اشاره به نقد بارت بر سارازین می‌نویسد: از این نظر تراژدی سارازین ناشی از نحوه نامناسب بازی او با رمزگان فرهنگی است. سارازین بنا به مجموعه‌ای از پنداشت‌های فرهنگی خود آن را به زنانگی زامینلا متقاعد می‌کند. آن رمزگان فرهنگی خاص که همه تماشاگران تئاتری جز خود سارازین در آن سهیم هستند، به علت غفلت از این رمزگان موجب مرگش می‌شود (آلن، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۶). در این حکایت، مهم‌ترین واحد فرهنگی، ضرورت تبعیت از پیر توسط سالک و همچنین نمایش اسلام حقیقی است که نمایان می‌کند چگونه کافران بسیاری به دامان آن چنگ زده‌اند و بدون فشار یا جنگ، مسلمان شده‌اند. در ادامه به مهم‌ترین رمزگان فرهنگی به کار رفته در این حکایت می‌پردازیم:

تأکید بر احادیث و آیات قرآن:

حدیث الناس علی دین ملوکهم

گفت این یاران من قسمت کنی که شما پر از من و خوی من اید
پر بود اجسام هر لشکر زشاه زآن زنندی تیغ بر اعدای جاه
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۴)

اشاره متعدد به آیات قرآن و تلمیح چشمگیر به آیات گوناگون:

اقرضوا الله قرض ده زین برگ تن تا بروید در عوض در دل چمن
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۸)

اشاره به آیه اقرضوا الله قرضا حسنا سوره مزمل

و...

ضرورت تبعیت از پیر و مراد

اشاره به خضر راه و ضرورت تبعیت از او و گذر از امتحانات با راهنمایی پیر که از اصلی‌ترین آموزه‌های عرفانی و از

پرکاربردترین مفاهیم به کار رفته در مثنوی شریف است

گفت آن دانم ولیک این ساعتی ست
منتظر بودند که قول نبی ست
که در این شستن به خویشم حکمتی ست
تا پدید آید که این اسرار چیست
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۶)

گشت مهمان رسول آن شب عرب
در عجب ماندند جمله اهل بیت
شیر یک بز نیمه خورد و بست لب
پر شد این قندیل زین یک قطره زیت؟
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۴)

گفت والله تا ابد ضیف توام
زنده کرده و معتق و دربان تو
هر کجا باشم به هر جا که روم
این جهان و آن جهان بر خوان تو
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۳)

تأثیر اشک در باز شدن رحمت الهی در عرفان:

گفت فلیبکوا کثیرا گوش‌دار
تا بریزد شیر فضل کردگار
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۷)

جایگاه جسم و جان در عرفان و تأکید بر مرکب بودن جسم:

...
تن ز سرگین خویش چون خالی کند
آن بکن که هست مختار نبی
هم بدین نیت که این تن مرکب است
پر ز مشک و در اجلالی کند
آن مکن که کرد مجنون و صبی
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۸)

اشاره به نیاز دو شاهد برای گواهی دادن:

با تأکید بر این مهم که هر دو باید حائز ویژگی‌هایی باشند که در غیر آن صورت گواهی باطل است

گر به طراری کند، پس دو گواه
جرح شد در محکمه عدل اله
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۰)

اشاره به فنا فی الله و بقا بالله:

از تو جانم از اجل نک جان ببرد
عازر ار شد زنده زان دم باز مرد
(مولانا، ۱۳۹۱، ص. ۱۴)

استقبال گرم از سالک و ضرورت تعیین رفیق سفر:

همان‌طور که مشاهده شد در این حکایت ما با اشارات فرهنگی گسترده‌ای روبه‌رو هستیم که بسیاری از آن‌ها از آموزه‌های اصلی عرفان به شمار می‌آیند. در این حکایت و در قالب اشارات فرهنگی گوناگون مولانا توانسته به‌خوبی دیدگاه‌های برآمده از فرهنگ اسلامی و آموزه‌های صوفیانه مانند ضرورت تبعیت از پیر، همراهی با او، توکل و تلاش و... را نمایش دهد. به لحاظ آماری، این گفتمان با بسامد بالا در حکایت مذکور به کار رفته است. تأکید بر این نکته حائز اهمیت است که مولانا در ساحت شعر عرفانی، نظیری ندارد و این امر برخاسته از فردیت یافتگی مولانا در منش، دانش، بینش، و عاطفه و احساس است. در میان شاعران زبان پارسی، هیچ‌کس را که به‌اندازه مولانا در پی خودی، ناخودآگاهی و استغراق و شور شعر سروده باشد، نداریم (طیف رمزگان و نمادهای شادی و امید در غزل‌های

مولانا. ۱۴۰۲)

۵. نتیجه‌گیری

حکایت در سبب ورود این حدیث... مانند دیگر داستان‌های دفتر پنجم و ششم و خلاف آمد حکایت‌های دفتر اول و دوم، کمتر قصه در قصه است و در طول حکایت، یک داستان ثابت را پیش می‌برد؛ اگرچه آن‌گونه که شیوه مولاناست، در لابه‌لای داستان موضوعات مهم عرفانی بیان می‌شود. همان‌گونه که پیش‌ازین هم اشاره شد، دورمزان هرمنوتیکی و کنشی در داستان‌ها باعث ایجاد کشش در مخاطب و ترغیب او به خواندن داستان می‌شود. عمده متن‌های خواندنی از این دورمزان به‌صورت پررنگ بهره می‌برند. در حکایت «در سبب ورود این حدیث...» که به نسبت حکایت‌های دفتر اول و دوم کوتاه‌تر و مستقیم‌تر است، مولانا بهره بسیاری از دورمزان کنشی و هرمنوتیک برده و به‌کارگیری این دورمزان سبب کشش داستانی و تمایل مخاطب به ادامه خواندن شده است. رمزگان کنشی و هرمنوتیک از قیود توالی روایت هستند و این کنش‌های ۱۳ گانه و معماهای متعدد روایت را پر ابهام و خواندنی کرده است؛ اما همان‌گونه که در متن هم اشاره شد، توجه مولانا به این دورمزان علاوه بر اینکه متن را خواندنی می‌کند، توالی موضوعات و فصل‌ها بر اساس باورهای عرفانی و رمزگان فرهنگی موجب شده حتی در این دورمزان هم پژوهشگر نیاز به تأویل و تفسیر داشته باشد. از سوی دیگر با بررسی رمزگان‌های دیگر که متن را نوشتنی می‌کنند، این نتیجه حاصل می‌شود که حکایت مولانا بسیار تأویل‌پذیر و نوشتنی است. در موضوع رمزگان نمادین ما با تقابل‌های دوگانه سر و کار داریم و متون اخلاقی و عرفانی عمدتاً به‌صورت پررنگ از این دوگانه سازی بهره می‌برند. در این حکایت هم مولانا از این رمزگان بهره حداکثری برده و به گفتمان سازی تقابلی پرداخته است. در این حکایت ما با

پنج گفتمان اصلی روبه‌رو هستیم که کافر و مسلمان، مراد و مرید، قوت جسم و جان، مسلمان حقیقی و ریایی و این جهانی و آن جهانی در این دایره می‌گنجد. مولانا از این گفتمان‌های متقابل برای القای پیام مدنظر خود بهره برده است و در دل این گفتمان نیز به دوگانه‌سازی‌های متعدد پرداخته است. درباره رمزگان معنایی همان‌گونه که اشاره شد، دلالت‌های ضمنی و غیرصریحی است که در یک جمله یا عبارت نهفته است. یکی از ویژگی‌های اصلی اشعار عرفانی دلالت‌های غیرصریح است و بر پایه همین اصل، شاهد رمزگان معنایی چشمگیر در آثار عرفانی درجه یک هستیم. حکایت موردبحث نیز همان‌گونه که در بررسی‌ها دیده شد، از حجم بسیار گسترده‌ای از اشارات و دلالت‌های ضمنی بهره برده است و می‌توان گفت اصلی‌ترین رمزگان به کار رفته در حکایت موردبررسی، رمزگان معنایی بوده است. در خصوص رمزگان پنجم یعنی رمزگان فرهنگی نیز باید گفت از آن جهت که بافت فرهنگی یک جامعه انسانی را نمایش می‌دهد که مختص به همان جامعه است و در جای دیگر ممکن است معانی متفاوتی داشته باشد، حائز اهمیت بسیار است. عدم آشنایی به این رمزگان باعث می‌شود ما به تحلیل درست از متن نرسیم و هدف نویسنده یا شاعر را درک نکنیم و از همین روست که حتی می‌توان آن را مهم‌ترین رمزگان در میان رمزگان پنجگانه معرفی کرد. اصطلاحات عرفانی، شرعی و ضرب‌المثل‌ها و... در دایره این رمزگان می‌گنجد و مولانا همان‌طور که در مقاله دیده شد، توجه بسیار ویژه‌ای به این رمزگان دارد. ضرورت تبعیت از پیر، خوشرویی با سالک، تأثیر اشک و توبه به‌عنوان گام اول سیر الی الله و همسفر شدن با مراد، از جمله مهم‌ترین گفتمان‌های رمزگان فرهنگی در این حکایت است.

منابع

۱. آلن، گ. (۱۳۹۷). بینامتنیت. ترجمه پیام یزدانجو. مرکز.
۲. اسپرهم، د.، شاگستاسی، م. و سالاری، ع. (۱۳۹۸). تحلیل روایی داستان نخجیران و شیر مثنوی معنوی با رویکرد زبان‌شناسی رمزگان رولان بارت. پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت، ۱۸(۱)، ۱-۱۹.
۳. بارت، ر. (۱۳۷۰). عناصر نشانه‌شناسی. ترجمه مجید محمدی. الهدی.
۴. بارت، ر. (۱۳۸۲). لذت متن. ترجمه پیام یزدانجو. مرکز.
۵. بارت، ر. (۱۳۹۹). اس‌زد. ترجمه سپیده شکری‌پور. افراز.
۶. برتس، ه. (۱۳۸۴). مبانی نظریه ادبی. ترجمه محمدرضا ابوالقاسم. ماهی.
۷. برومند، ن. (۱۳۹۶). تحلیلی نشانه‌شناختی از مثنوی معنوی (خوانش اشعار با بهره‌گیری از رمزگان‌ها). مجموعه مقالات نهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی. به همت دانشگاه بیرجند و انجمن علمی (استادان) زبان و ادبیات فارسی.
۸. پارسایی، ح. (۱۴۰۲). طیف رمزگان و نمادهای شادی و امید در غزل‌های مولانا. تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، ۱۵ (۵۵)، ۳۱۹-۳۴۷. <http://doi.org/10.30495/DK.2022.1942384.2355>
۹. پورنامداریان، ت. (۱۳۸۹). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی. علمی و فرهنگی.
۱۰. پین، م. (۱۳۹۲). بارت و فوکو و آلتوسر. ترجمه پیام یزدانجو. مرکز.
۱۱. تامس، ب. (۱۴۰۰). روایت مفاهیم بنیادی و روش‌های تحلیل. ترجمه حسین پاینده. مروارید.
۱۲. چندلر، د. (۱۳۹۴). مبانی نشانه‌شناسی، ترجمه مهدی پارسا. انتشارات پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی.
۱۳. زمانی، ک. (۱۹۳۹). شرح جامع مثنوی معنوی، سروده جلال‌الدین محمد. اطلاعات.
۱۴. سجودی، ف. (۱۳۸۷). نشانه‌شناسی کاربردی. علم.
۱۵. شریفی، م. (۱۳۸۲). فرهنگ جامع سخنان امام حسین علیه السلام. ترجمه علی اشرف مویدی. امیرکبیر
۱۶. صادقی، ل. (۱۳۹۲). انشقاق اجتماعی در یک متن نوشتنی: رمزگان‌شناسی خروس. در مجموعه مقالات نشانه‌شناسی و نقد ادبیات داستانی معاصر (به‌کوشش لیلا صادقی، صص. ۱۶۱-۲۰۴). سخن.
۱۷. عباسپور، ح. (۱۴۰۲). خوانش رمزگان دفتر دستور زبان عشق بر اساس نظریه رمزگان‌های رولان بارت. تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، ۱۵ (۵۶)، ۱۴۴-۱۶۸.

<http://doi.org/10.30495/dk.2021.1928421.2240>

۱۸. غیاثی، م. (۱۳۶۸). درآمادی بر سبک شناسی ساختاری. شعله اندیشه.
۱۹. لچت، ج. (۱۳۷۷). پنجاه متفکر بزرگ معاصر. ترجمه محسن حکیمی و فریدون فاطمی. خجسته.
۲۰. مرادی، ا.، و چالاک، س. (۱۳۹۹). بررسی تکثر معنایی در حکایت شاه و کنیزک بر اساس نظام رمزگان روایی رولان بارت. پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۱۴ (۲)، ۱۸۹-۲۱۰.
- <http://doi.org/10.22108/jpll.2021.125793.1539>
۲۱. مولانا، ج. (۱۳۹۱). مثنوی معنوی (دفتر پنجم و ششم). تصحیح و اهتمام رینولد نیکلسون. آدینه سبز.
۲۲. نامور مطلق، ب. (۱۳۹۰). درآمادی بر بینامتنیت. سخن.
۲۳. نجفی، ز. (۱۳۹۹). بررسی و تفسیر رمزگان‌های متنی در داستان طوطی و بازرگان. فنون ادبی، ۸ (۲)، ۱۹۱-۲۰۰.
- <http://doi.org/10.22108/liar.2016.20576>